

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Människovärdet och makten. Om civiliseringsprocessen i Stockholm 1600–1850. Red. av Arne Jarrick och Johan Söderberg. English summary. Kommittén för stockholmsforskning. Stockholmsmonografier vol 118. Stockholmia förlag. Stockholm 1994. 159 s., ill.

Ekonomihistorikerna vid Stockholms universitet fortsätter att lämna tankeväckande bidrag till rekonstruktionen av en folklig mentalitet i 1700- och 1800-talets Sverige. I detta nya arbete, ingående i den imponerande serie monografier som utgivits av kommittén för stockholmsforskning, diskuteras civiliseringsprocessen i Stockholm under 1600- och 1700-talet och under 1800-talets första hälft. I bakgrunden vilar Norbert Elias civiliseringsteorier. I sin inledning framhåller dock redaktörerna Jarrick och Söderberg att de strävar efter att komplettera Elias teori om den gradvist förstärkta impuls-kontrollen med andra infallsvinklar. De urskiljer fyra element i civiliseringsprocessen, som bokens kapitel diskuterar utifrån empiriskt material från Stockholm, nämligen respekten för människoliv, rätten till likvärdig behandling, omsorgen om svaga grupper och den personliga autonomi och toleransen.

Den första av dessa aspekter står i centrum i Arne Janssons artikel *Mörda för att få dö*. Här behandlas ett ganska litet uppmärksammat fenomen i 1600- och 1700-talets samhälle: suicidalmorden. Härmed avses sådana mord som förövades av personer, som själva önskade dö och alltså ville bli dömda till avrättning. Själv mord "straffades" ju i äldre tider med begravnin under nesliga former och evig osalighet. Avskyn för självmördare var så stor att endast bödeln fick skära ner en människa som hängt sig. Jansson erinrar om fallet med prästen Samuel Hammarinus 1663, kyrkoherde i Klara och Bromma församlingar, mannen efter vilken Mäster Samuelsgatan uppkallats. Han avsattes helt sonika från sin prästjänst, sedan han av barmhärtighet själv skurit ner en piga som hängt sig i Bromma prästgård.

En självmördare var alltså oberörbar. En mördare å andra sidan fick samtala med sin själasörjare och kunde få officiell förlåtelse. I själva verket är det väl få förhållanden som så tydligt understryker

den hisnande mentala klyftan mellan stormaktstiden och vår egen tid som förekomsten av suicidalmord. Rädslan för evig förtappelse som självmördare ledde förbluffande många människor, oftast olyckliga ensamma kvinnor på samhällets skuggsida, till att begå mord på fullständigt oskyldiga personer, ofta värnlösa barn, kanske sådana som lämnats under deras tillsyn. Att just små barn valdes berodde på att de i sin oskuld förväntades vara försäkrade ett evigt liv. Åtskilliga suicidalmördare tycks för övrigt har varit påverkade av egenartade religiösa irrläror.

Arne Jansson refererar 32 fall av suicidalmord i Stockholm mellan 1621 och 1767. Ökningen av denna typ av mord under stormaktstiden och den tidiga frihetstiden tyder inte på någon utveckling i civiliserande riktning. Men den tycks också ha bidragit till ett ifrågasättande av dödsstraffet. Kanske skall suicidalmorden under stormaktstiden ses som ett av de mer tillfälliga bakslag, som då och då drabbar civiliseringsprocessen, dock utan att varaktigt påverka dennas riktning.

Hans Andersson behandlar temat *Rättssäkerheten i stormaktstidens Stockholm*, alltså den andra av de fyra inledningsvis angivna aspekterna. Hans slutsats blir att rättssäkerheten förstärks under perioden. Människor ur underklassen hävdar sig förvånansvärt väl i rättsprocesserna. Med tiden blir straffen mindre beroende av social härkomst. Karl XII hävdade i konflikt med adeln allas likhet inför lagen, vilket bland annat medförde, att adelsman kunde dömas till kroppsstraff.

Börje Bergfeldts bidrag i boken heter *Osedlighet i 1700-talets Stockholm*. Han behandlar här förekomsten av de s.k. lägersmålen. Den kontroll som utövades i Sverige av utomäktenskaplig sexualitet förefaller ha varit anmärkningsvärd i ett europeiskt perspektiv. I Stockholm var den dock rimligen svårare att upprätthålla än på landsbygden. Det intressanta med lägersmålen (lönskaläge och hor) var att de enligt 1686 års kyrkolag medförde kyrkoplikt, alltså ett straff att lägga till det världsliga. Lägersmålen togs inte upp till rättslig prövning med mindre än att kvinnan blivit gravid eller fött ett barn. Märkligt är att Bergfeldt menar att lägersmålen antingen föranleddes av angiveri från församlingens klockare eller av kvinnan själv. Barnmorskorna hade i det förra fallet skyldighet att

varsko klockaren. I det senare fallet kände sig kvinnan tvungen att låta döpa sitt barn och händelsen kom då i ljuset.

Det är främst personer ur underklassen som döms enligt Bergfeldt. Inom överklassen kunde man ta ganska lätt på moraliska principer utan att dras inför rätta. Bergfeldt tar skulptören Sergel och hans samvetsäktenskap med Anna Elisabet Hellström ("Anna Rella") som exempel. Men de siffror han redovisar ger inte någon helt entydig bild. "Av de 1 975 mål där lägersmannens yrke står angivet, står underklassen för 1 578, medelklassen 347 och överklassen 50." De två senare samhällsklasserna är förvisso underrepresenterade men inte på något alldeles övertygande sätt. Hur många procent tillhörde överklassen i 1700-talets Stockholm?

Den mest polemiska uppsatsen i boken är Eva Eggeby's *Förtryck eller vård på Danvikens dårhus?* Polemiken är riktad mot ingen mindre än Michel Foucault. Det är mot Foucaults konsekventa förnekande av alla former av egentlig omtanke om de svaga i samhället, som Eggeby vänder sig. Hon diskuterar empatin i behandlingen av de sinnessjuka i Stockholm med Danvikens "dårhus" som exempel. Kan Danviken ses som ett inslag i en utdragen civiliseringsprocess eller var det i Foucaults anda bara ett sätt att befria samhället från icke önskvärda element, en rituell utstämpling av de önskadade?

Eva Eggeby använder Danviken till en energisk polemik mot Foucaults teser i *Vansinnets historia* (originalutgåva 1961), bl.a. tesen att de vansinniga fått efterträda de leprasjuka som samhällets utstötta, att inspärningen syftade till en eliminering av icke önskvärda inslag i den sociala ordningen och att den inte styrdes av humanism och god vilja. Hon ställer upp de foucaultska teserna i grupper och behandlar dem och underliggande problem i systematisk ordning. Polemiken är kanske litet fyrkantigt upplagd men samtidigt mycket uppfriskande. Det är onekligen alltför sällan som samhällsvetenskapens koryféer utsätts för systematisk kritik utifrån ett empiriskt material.

Danvikens hospital tillkom i slutet av 1550-talet, sedan Gustav Vasa tröttnat på att ha en äldre vårdanstalt på Gråmunkeholmen (Riddarholmen) i slottets närhet. Verksamheten flyttades till Danviken i Nacka, där den sedan byggdes ut och i sekler försörjdes genom särskilda avgifter på den utländska sjöfarten på Stockholm ("danvikspenningar"). Under 1600-talets första hälft tillkom ett dårhus, dock, som Eggeby understryker, gott och väl ett halvt sekel innan spetälskevärdnaden helt avvecklades. De sinnessjuka kan inte sägas ha fyllt ett vakuum efter de spetälska. De som togs in på dårhuset var

antingen farliga för sin omgivning eller för sig själva (vilket i självmordsskräckens tidevarv var väl så allvarligt). Det fanns visserligen ett antal personer som placerades på Danviken av mer eller mindre politiska skäl, men de är för få för att motivera Foucaults kategoriska syn på sinnessjukvården som en samhällets repressiva förlängda arm. Sådan inspärning tycks inte heller ha accepterats av samtiden. Någon ambition att skapa "arbetsdugliga" personer av de intagna, i enlighet med Foucaults konspirationsteoretiska perspektiv, fanns knappast. Eller rättare sagt, så långt sträckte sig inte ambitionerna. De intagna var oförmögna till arbete där för att de var vansinniga.

Bokens avslutande uppsats är skriven av redaktörerna Jarrick och Söderberg och heter *Namnskick och individualisering i Stockholm under 1700-talet*. Etnologer som Börje Hanssen och Åke Daun har tidigare använt namnskicket för att illustrera urbaniseringsprocessen under 1700-talet och 1800-talet. Här är det snarare individualiseringsprocessen som står i centrum. En individualisering av namnskicket ses som ett inslag i civiliseringsutvecklingen. Det är alltså den fjärde och sista av de fyra tidigare angivna aspekterna som diskuteras, frågan om framväxten av personlig autonomi och tolerans i samhället. Det är en uppsats rik på iakttagelser och hela tiden empiriskt mycket väl förankrad.

Jarrick och Söderberg studerar både förnamn och efternamn. Låt oss först se på vad de har att säga om förnamnskicket i 1700-talets Stockholm. För det första växer bruket av två förnamn i stället för ett under seklet. Särskilt vanligt var det bland flickorna. Redan 1720 fick majoriteten av de nydöpta flickorna i staden två namn mot under 20% av pojkarna. Mot seklets slut var siffrorna omkring 80% för flickorna och omkring 70% för pojkarna. Könsskillnaden hade nästan utjämnats. Att ha mer än ett namn var något vanligare i de övre samhällslagren, men skillnaden var relativt liten och förblev så seklet igenom.

Förnamnsstudien bygger främst på födelse- och dopböcker i Storkyrkoförsamlingen. Författarna har därutöver även granskat bouppteckningar från valda år. Här har de velat pröva korrelationen mellan antalet förnamn på barnen och innehavet av böcker och speglar, speglarnas värde och bruttoförmögenheten hos köpmän och hantverkare i Stockholm. Tanken är att se om innovationen med flera namn har något samband med andra innovationer, som böcker och speglar, och med den ekonomiska ställningen i allmänhet. Något samband är mycket svårt att iakttaga. Valet av flera förnamn gjordes oberoende av den sociala och ekonomiska ställningen.

Jarrick och Söderberg har även förtecknat förändringar i förnamnsbeståndet. De kungliga namnen tycks ha spelat en stor roll som förebild i Stockholm under 1700-talet. Men detta var ingen tradition utan något nytt. Det blev under denna tid mycket vanligt att härma de kungliga namnen. Tidigare hade det funnits kulturella spärrar mot detta. Floran av förnamn ökar under 1700-talet. Men viktigare än en större variation av förstanamn var den större namnrikedom som just bruket av två namn innebar. Variationsmöjligheterna blev med två namn mycket stora. Det är troligt, men inte bevisat, att båda namnen användes i dagligt tal betydligt mer under 1700-talet än i våra dagar. Det är också möjligt att detta bruk av de båda förnamnen var vanligare bland flickor och kvinnor. Mån omtalades mer med efternamnet. En reflexion som läsaren kan göra är att de vanligaste kvinnonamnen i regel hade mycket allmänna talspraksformer: Maja för Maria, Fia för Sofia, Lena för Magdalena, Hanna för Johanna, Greta för Margareta, Stina för Kristina. Det skulle kunna tyda på att förnamnen användes mer om kvinnor än om män i dagligt bruk.

I uppsatsen behandlas även efternamnsskicket under 1700-talet. Mycket intressant och oväntat är att patronymikonbruket i Stockholm nästan försvunnit redan vid ingången till 1700-talet! Korta enledade namn (som Berg), tvåledade naturnamn (som Ekberg), namn som slutar på -man, -in, -ing, -ert eller -us eller utländskt färgade namn dominerar till över 90%. Här har vi alltså i Stockholm ett helt annat namnskick än i östra Skåne i slutet av 1700-talet, som det behandlats av Hanssen. Stockholm framstår på denna punkt som urbaniserat redan under slutet av stormaktstiden. Ett annat intressant drag är att kvinnor i Stockholm under 1700-talet i ökande omfattning behöll sitt flicknamn, också ett förvånande inslag i utvecklingen.

Den vidgade namnfloran i Stockholm under 1700-talet avspeglar ett samhälle, där människor alltmer exponeras mot varandra och mot främlingar. Detta ledde till en ökad vilja att markera sin individualitet. Nämnvärda sociala hämningar mot att lägga sig till med borgerligt färgade förnamn eller efternamn märks inte. Någon skarp kulturell klyfta mellan urbana och pagana grupper i Börje Hanssens mening, speglad i namnskicket, kan man knappast finna i Stockholm vid denna tid. Kontrasten mellan huvudstad och landsbygd förefaller större än man kunde ana. Etnologins brist på undersökningar i äldre tiders Stockholm framstår i detta perspektiv som en underlåtenhetssynd, som i framtiden måste repareras.

Mats Hellspong

Irena Turnau: European occupational dress from the 14th to the 18th century. Translated by Izabela Szymanska. Institute of Archaeology and Ethnology. Polish Academy of Sciences. Warszawa 1994. 204 s., ill.

Författaren, professor Irena Turnau, Warszawa, konfronterar oss här med ett överväldigande rikt material, både vad beträffar tid och rum i människans vardagshistoria. Det berör förhållandet till livets uppehälle och status i samhället. Titeln på arbetet avser ingen enhetlig dräkttyp och det är inte heller förf:s mening att skriva någon dräkthistoria. Men det handlar om hur hela Europas, inklusive de i Asien närliggande områdena som Armeniens, arbetande befolkning klädde sig från 1300-talet fram till tiden för franska revolutionen. Man kan inte annat än beundra förf:s mod att ge sig i kast med ett så vittfamnande ämne. Och hennes eminenta kunskap kommer här väl till pass. Förf. har också dedicerat sitt verk till alla som arbetar i sitt anletes svett.

Vidden och komplexiteten i det behandlade materialet framgår av arbetets disposition: 1. Yrkes- eller vardagsdräkt?: Ämnets sammansatta karaktär – Mode i arbetsdräkten – Källor. 2. Allmogens vardagsdräkt: Böndernas dräkt i Europa från senmedeltid till tidigt 1500-tal – Böndernas arbetskläder i Väst- och Sydeuropa från 1500-talet till tidigt 1800-tal – Böndernas arbetskläder i de länder i Central- och Östeuropa som hade speciella "Nationella" dräkter under 1500-talet till 1700-talet – Böndernas arbetskläder på Balkan, i det Ottomanska imperiet och Kaukasus. 3. Arbetskläder i hantverk och handel: Varierande yrken – Högstatusyrken – Skyddskläder i yrken som erfordrar speciell hygien – Hälsovådliga yrken – Yrken som fordrar ett minimum av skyddsplagg – Köpmän och gård-farihandlare. 4. Farliga yrken: Kroppsskyddande kläder – Bergshantering och gruvsdrift – Byggnads-skrået – Transport till lands och sjöss – Fiske och jakt. 5. De lärdas yrkeskläder: Intellektuella arbetare – De lärda, lektorer och studenter – Medicinare – Jurister. 6. Tjänstefolkets kläder: Rangordning – Livré som tecken på samhörighet med arbetsgivaren och utvecklingen av dräktens standardisering – Arbetskläder med tillbehör – Begagnade kläder och olika sätt att förse tjänare med kläder. 7. Förklädda tiggare och kringströvande skådespelare: Begreppet förklädnad eller maskering – Tiggare – Clowner och kringvandrande skådespelare. 8. Sammanfattning: Grundforskningsfrågor rörande den europeiska dräkthistorien – De fattigas och beroendes kläder – Plikten att ge de fattiga kläder.